

МЕГАРОНЫ НЕАПОЛЯ СКИФСКОГО

В работе рассматриваются здания мегаронного типа, открытые на Неаполе скифском в результате раскопок разных лет. Предпринята попытка их сравнительного анализа, определения хронологии, функционального назначения, генезиса и социально-этнической принадлежности. Согласно сделанным выводам, неапольские мегароны представляют собой полифункциональное архитектурное сооружение, являясь и жилищем неразделенной позднескифской семьи, и местом проведения культово-общественных мероприятий. Согласно археологическому контексту, они разделены на рядовые и «дворцовые» (здания А и Н). Мегарон Н, который был композиционным и смысловым центром Южного дворца, содержал множество показательных находок — скульптуру, культовую керамику и многое другое. Кроме того, установлено, что здания мегаронного типа являлись основным элементом застройки Неаполя скифского со II в. до н. э. по III в. н. э. и не были, очевидно, результатом греческого заимствования, а представляли собой самостоятельное стадийное явление в варварской архитектуре Северного Причерноморья.

Yu. P. Zaitsev

MEGARONS OF SCYTHIAN NAPLES

Buildings of the megaron type excavated in Scythian Naples for many years are considered in the paper. An attempt of their comparative analysis, chronology determination, functional purposes, genesis and socio-ethnic attribution is made. The data obtained show that Naples megarons are polyfunctional architectural buildings which were both dwelling of undivided late-Scythian family and a place for cult-public measures. According to the archaeological context they are divided into rank and «palace» (buildings A and H) structures. Megaron H which was a compositional and sense centre of the Southern Palace contained many representative findings: sculpture, cult pottery and so on. Besides, it is found that houses of the megaron type were a basic element of building in Scythian Naples in the period between the 2nd cent. B. C. and 3d cent. A. D. They were not a result of Greek borrowings, but represented an independent stadiad phenomenon in the Barbarian architecture of the Northern Black Sea territory.

Одержано 4.05.94.

ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПИРОГІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

А. І. Кубишев, Л. Є. Скиба, С. А. Скорий

Праця присвячена публікації поховань скіфської доби, досліджених у 1968—72, 1989—91 рр. під час розкопок найбільшого на Середній Наддніпрянщині могильника зарубинецької культури поблизу с. Пирогів на південній околиці Києва.

Для східноєвропейського Лісостепу у скіфську добу загальновідомим поховальним обрядом був курганний, але в той же час існували і ґрунтові могильники. Вони відомі у невеликій кількості, що, зрозуміло, не відповідає їх реальному числу.

Ймовірно, звичай поховання в ґрунтових могильниках був одним з основних поховальних обрядів автохтонного осілого населення Лісостепу скіфської доби¹.

© А. І. КУБИШЕВ, Л. Є. СКИБА, С. А. СКОРИЙ, 1995

Грунтові могильники лісостепової України найкраще репрезентовані на Дніпровському Правобережжі — поблизу с. Пирогів (південна околиця Києва)², с. Грищенці у Пороссі³, с. Богданівка⁴, Заломи, м. Світловодськ⁵ на межі Лісостепу і Степу. Окремі ґрунтові поховання скіфської доби відкриті й у інших місцях Правобережжя. Вони свідчать про існування цього поховального обряду на згаданій території протягом всього скіфського часу.

Найпівнічнішим ґрунтовим могильником скіфської доби на Правобережжі є Пирогівський могильник, розташований на південній околиці Києва на високому мисі плато в урочищі Церковщина. Тут при дослідженні найбільшого в Середній Наддніпрянщині некрополя зарубинецької культури виявлено ряд поховань скіфського часу.

1970 р. Є. О. Петровська опублікувала дані про п'ять поховань скіфського часу, досліджених у 1966—67 рр. — три трупопокладення (могили № 25, 80, 82) та два трупоспалення (могили № 7, 86), датуючи перші три кінцем VI—V ст. до н. е., а також групу окремих знахідок скіфського періоду, очевидно, інвентар зруйнованих поховань. Могили № 7, 86, віднесені Є. О. Петровською до скіфської доби умовно, оскільки, на її погляд, обряд цих поховань та інвентар (миски, бронзова шпилька) мають широкий культурний та хронологічний діапазон⁶. Пізніше Є. В. Максимов інтерпретував поховання № 7 як ранньозарубинецьке, датуючи його рубежем III—II ст. до н. е.⁷

Згідно публікації Є. О. Петровської, у скіфознавстві панувала думка про дуже малу кількість поховань скіфської доби в Пирогівському могильнику⁸, що загалом не відповідає дійсності.

Метою цієї статті є публікація поховань скіфської епохи, відкритих в 1968—72, 1989—91 рр. та інтерпретація всієї сукупності цих поховань Пирогівського могильника.

П о х о в а н н я № 103 (трупопокладення)**. Розташоване у північній частині могильника, за 16 м на північ від найближчого до нього поховання № 86 скіфської доби (рис. 1). Пляма могильної ями не фіксувалася, бо по-

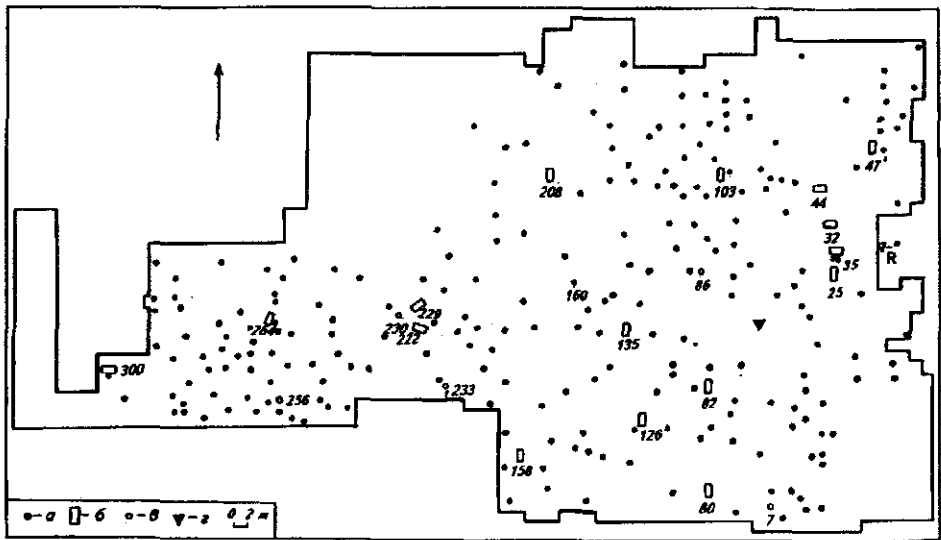

Рис. 1. Загальний план Пирогівського могильника: а — поховання зарубинецької культури, б — трупопокладення скіфського часу, в — трупоспалення скіфського часу, г — шурф 1964 р.

* Більша їх частина відкрита у 1966—72 рр. під час роботи експедиції Інституту археології АН України під керівництвом А. І. Кубишева, кілька поховань виявлено 1989—91 рр. експедицією Республіканської лабораторії охоронних досліджень пам'яток, очолюваною Л. Є. Скибою

** Тут і далі номери поховань подано за загальною нумерацією зарубинецького могильника.

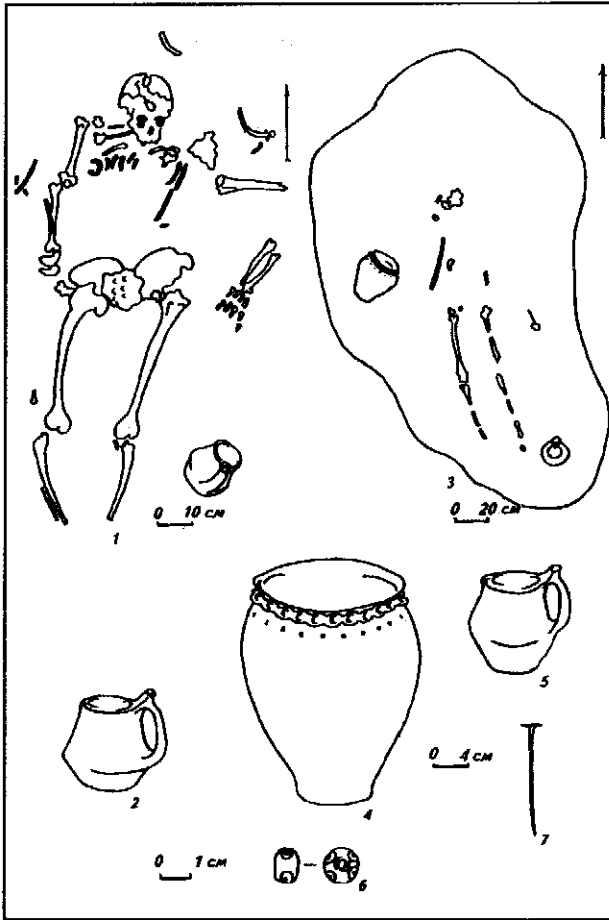

Рис. 2. Плани поховань № 103, 126 та супровідний інвентар: 1, 2 — № 103, 3—7 — № 126.

поховання № 82 скіфської доби. Контури могильної ями — у вигляді неправильного овалу, орієнтованого за лінією північний захід — південний схід, виявлені на глибині 0,30 м, на межі переходу орного шару і суглинку. Могила (розміри 2,7 × 1,3 м) була заглиблена у суглинок на 0,25 м, тобто її дно знаходилося на глибині 0,55 м.

Кістяк поганої збереженості (молода жінка?)** знаходився у випростаному стані, на спині, головою на північ. Ребра, кістки лівої руки, таза, ступнів ніг і кистей рук не збереглися. Від черепа — кілька фрагментів. Права рука була зігнута в лікті (рис. 2, 3). Кістки черепа та ніг мали сліди обпалення.

На 0,3 м праворуч від кістяка, на рівні плеча, лежав на боці невеликий горщик банкоподібної форми, оздоблений під вінцями наліпним, розчленованим пальцевими вдавленнями валиком. Поверхня посудини червоно-брунатного кольору (рис. 2, 4). Біля ліктя правої руки — пастова кругла намістина темносинього кольору з білими «вічками» (рис. 2, 6). На 0,2 м ліворуч від похованого, на рівні стегнової кістки, знаходилася бронзова цвяхоподібна шпилька (рис. 2, 7). З цього ж боку, на 0,4 м від лівої ступні стояв лощений черпак грушоподібної форми з конусоподібним виступом у верхній частині ручки (рис. 2, 5).

П о х о в а н н я № 208 (трупокладення). Розташоване у північній частині могильника, за 32 м на захід від поховання № 103. Знищене оранкою.

* Тут і далі глибини подаємо від сучасної поверхні.

** Спостереження А. І. Кубишева.

поховання знаходилося в районі великої ями трипільської культури з темним заповненням.

Рештки похованого виявлені на глибині 0,30 м, у верхньому горизонті суглинку (рис. 2, 1). Похований — у випростаному стані, на спині, головою на північ, з невеликим відхиленням на схід. Череп нахилений підборіддям до грудей. Права рука випростана вздовж тулуба, кисть на тазових кістках. Ліва рука, очевидно, була відведена вбік, зігнута в лікті, кисть — на рівні тазових кісток. Ступні ніг на рівні гомілковостопного суглобу відсутні (відтіті?). Зліва від коліна, на відстані 0,35 м, трохи нахилено, стояв черпак грушоподібної форми з високою петельчастою ручкою, оздобленою вертикальним виступом-відростком (рис. 2, 2).

П о х о в а н н я № 126 (трупокладення). Розташоване на південній частині могильника на відстані 12,5 м до південного заходу від по-

На глибині 0,2—0,3 м у перевідкладеному стані виявлені уламки людських кісток та 2 фрагменти стінок миски скіфського часу.

П о х о в а н н я № 160 (трупоспалення). Розташоване в центральній частині могильника, за 19 м на південь від поховання № 208. Майже повністю зруйноване оранкою. На глибині 0,17 м зберігся розвал миски напівсферичної форми з добре вираженим піддоном та плавно загнутими до середини вінцями, оздобленими по краю «перлинами» (рис. 3, 6).

Біля розвалу зафіксоване невеличке скупчення кальцинованих кісток, розташованих на 0,4—0,8 м на схід від миски під орним шаром. Швидше за все, вони пов'язані з мискою.

П о х о в а н н я № 230 (трупоспалення). Розташоване у центральній частині могильника, за 33 м на захід — південний захід від поховання № 160. Контури могильної ями не простежувалися. Виходячи з розташування кальцинованих кісток та інвентаря, яма була орієнтована — північ — південь. Її приблизні розміри 1,7×0,8 м. Дно на глибині 0,66 м. Кальциновані кістки дорослої жінки займали центральну східну та південну частину могили. Суцільного скупчення вони не склали, хоча їх досить таки багато (рис. 3, 1).

Миска конічної форми коричневого лошіння з чорними плямами та плавно загнутими до середини вінцями (рис. 3, 2) знаходилася у північній частині могили.

П о х о в а н н я № 233 (трупоспалення). Розташоване у південній частині могильника, за 14 м на південний схід від поховання № 230. Контури ями не простежувалися. Приблизні розміри могили (за розташуванням інвентаря) — 0,45×0,35 м. Дно — на глибині 0,4 м.

У центральній частині ями виявлено два фрагменти кальцинованих кісток. Інвентар представлений невеликим приземкуватим горщиком банкоподібної форми брунатного кольору з плавно відігнутими вінцями, оздобленими по краю валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями та наколами, а

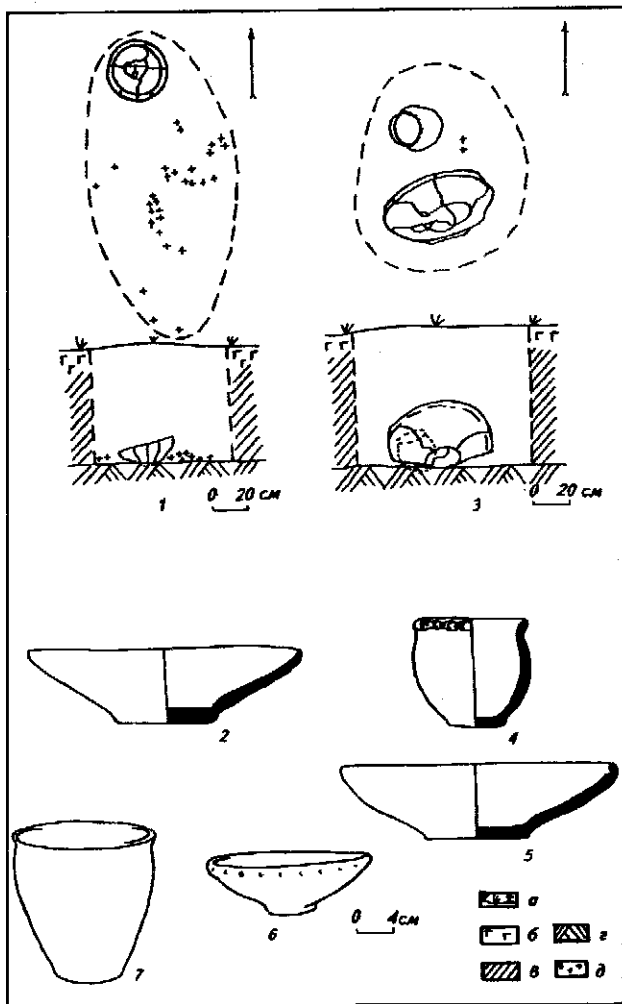

Рис. 3. Плани і профілі поховань № 230, 233, їх інвентар, знахідки з поховання № 160 і шурфу 1964 р.: а — рівень сучасної поверхні, б — орний шар, в — суглинок, г — лесовий суглинок, д — кальциновані кістки. 1, 2 — № 230; 3—5 — № 233; 6 — № 256; 7 — шурф.

* Антропологічне визначення канд. мед. наук О. В. Филипчука.

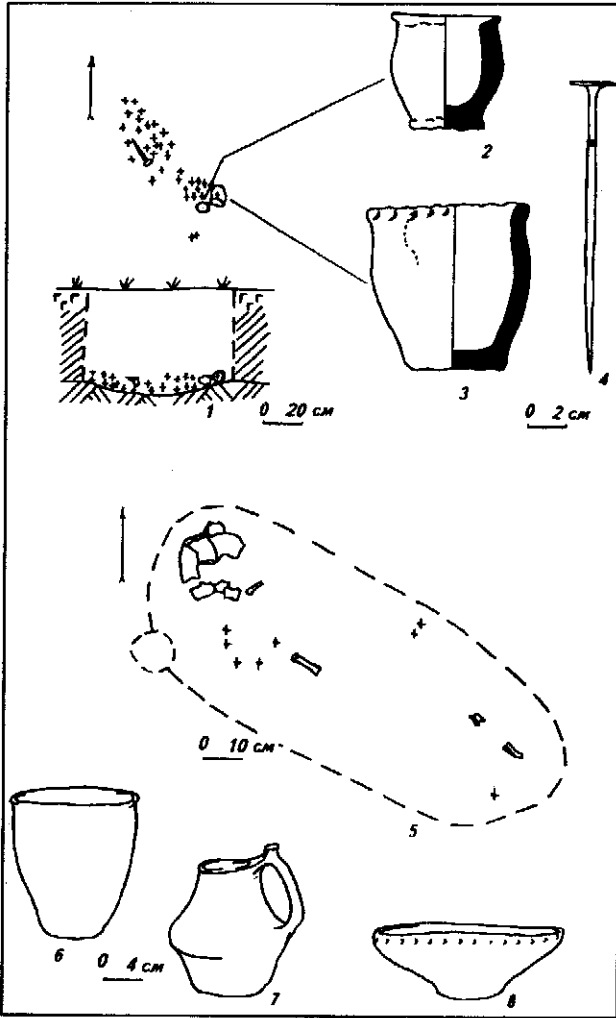

Рис. 4. Плани поховань № 256, 222 та інвентар поховань № 256. 1—4 — № 256; 5 — № 222, 6—8 — № 135.

щипки банкоподібної форми. Більша посудина орнаментована по вінцях нігтьовими вдавленнями (рис. 4, 3). У ній знаходилося кілька кальцинованих кісток. Горщик менших розмірів має виділене товсте дно (рис. 4, 2). Серед людських кісток виявлені кальциновані кістки великої тварини.

П о х о в а н н я № 135. Умови знахідки і точне місце розташування могили не встановлені: мешканцями с. Чапаївка було знайдено розвали трьох посудин «десь посередині нерозкопаної частини могильника». Очевидно, поховання було зруйноване оранкою. Обряд поховання не визначений. Інвентар представлений маленьким горщиком банкоподібної форми, оздобленим по вінцях навскісними насічками, лощеною конічною мискою з плавно загнутими вінцями, орнаментованими по краю «перлинами», лощеним черпаком з грушоподібним (точніше біконічним) тулубом та ручкою з конічним висупом у верхній частині (рис. 3, 6—8).

Отож, з 8 інвентарних поховань, досліджених 1968—72, 1989—91 рр., три виконані за обрядом трупопокладення (1 — зруйноване), чотири — трупоспалення (1 — зруйноване). Обряд одного поховання остаточно не визначений.

В обох збережених могилах з трупопокладенням небіжчики розташовані

також мискою брунатового лощіння конічної форми з плавно загнутими вінцями, орнаментованими з середини по краю наколами (рис. 3, 3—5).

П о х о в а н н я № 256 (трупоспалення). Розташоване у південно-західній частині могильника, за 30 м на захід від поховання № 233. Контури ями не простежувалися. За розташуванням кальцинованих кісток та посуду її розміри — 0,9×0,45 м і орієнтація за лінією північний захід — південний схід. Дно — на глибині 0,45 м (рис. 4, 1).

Основна кількість кальцинованих кісток (жінка)* містилося у лінзоподібному заглибленні (до 8 см) в умовно анатомічному порядку. Черепні кістки знаходилися в північно-західній частині скупчення. Серед фрагментів ребер знайдена бронзова цвяхоподібна шпилька, орнаментована у верхній частині трьома врізними горизонтальними лініями (рис. 4, 4). На південний схід від скупчення кісток знаходилися на боці два маленькі гор-

* Айтропологічне визначення канд. мед. наук О. В. Филипчука.

на спині, у випростаному стані. Одна з рук зігнута в лікті, кисть, очевидно, лежала на тазових кістках. Аналогічне положення рук зафіксоване і в похованнях № 82, можливо, № 80. Кістяки лежать головою на північ, як у похованнях № 103, 126, так і похованнях № 25, 80, 82, що дає можливість вважати таку орієнтацію характерною особливістю трупопокладень Пирогівського могильника.

Цікава риса обряду зафіксована в похованні № 126: обпаленість черепа та ніг похованого.

Трупоспалення представлені трьома типами: 1) поховання кремованих решток померлого (кальцинованих кісток) на дні ями (могили № 7, 230, 233); 2) розміщення кальцинованих кісток на дні ями та в посудині-урні (поховання № 256); 3) кальциновані кістки — в посудині-урні (поховання № 86).

У зв'язку з відкриттям на могильнику кремацій з виразним інвентарем скіфського часу, сумніви Є. О. Петровської щодо віднесення поховань № 7, 86 до скіфської пори можуть бути знятими, тим більше, що їхня орієнтація (північ — південь), наявність знаряддя праці (поховання № 7) не є характерними для поховань зарубинецької культури. До того ж аналогічні миски виявлені і в похованнях № 82, 230, які безперечно належать до скіфського часу.

Інвентар всіх поховань досить скромний. Обов'язковою приналежністю могил є лише посуд. У трूपоспаленнях — миска (2 випадки), миска та горщик (1), 2 горщики (1). По одній посудині (миска) мали згадувані трупоспалення № 7, 86.

В обох трупопокладеннях були черпаки. В похованні № 126 черпак був з горщиком.

Враховуючи, що черпаки знайдені також в усіх трьох опублікованих трупопокладеннях (№ 25, 80, 82) і відсутні у трूपоспаленнях, можна вважати, що наявність черпака була обов'язковою обрядовою рисою пирогівських трупопокладень скіфського часу. Очевидно, і зруйноване поховання № 135 з групою кераміки, до якої належав черпак, було трупопокладенням. Можливо, що місцезнаходження цієї посудини в могилі відносно похованого, на відміну від миски та горщика, було досить регламентованим — в ногах померлого (в 4 могилах з 5). Лише в похованні № 82 посудина розташовувалася разом з іншим посудом за головою небіжчика.

До складу інвентаря двох поховань, крім кераміки, входили прикраси: бронзові цвяхоподібні шпильки (інгумація № 126, кремація № 256) та пастова намистина з «вічками» (інгумація № 126).

Таким чином, нечисленні прикраси були лише в чотирьох (№ 82, 86, 126, 256) з 13 відомих поховань з інвентарем скіфського часу. В трьох з них поховані жінки, в одній — дитина.

Знаряддя праці в пирогівських похованнях представлені єдиною знахідкою — кам'яною теркою в могилі № 7.

Інвентар поховань має виразні аналогії серед пам'яток скіфського часу Правобережного Лісостепу другої половини VI—V ст. до н. е. Практично ідентичний посуд (горщики, черпаки, миски) добре представлений на найближчому від Пирогівського могильника поселенні — Хотівському городищі кінця VI—V ст. до н. е.⁹ Аналогічну дату, визначену Є. О. Петровською для опублікованих раніше поховань, вважаємо вірною¹⁰. В той же час, очевидно, можна говорити про наявність серед інвентарних поховань раніших і пізніших. На наш погляд, хронологічним індикатором для подібного поділу є орнамент на горщиках. Посуд, оздоблений під вінцями наліпним розчленованим валиком, належить до ранішого часу, ніж горщики, орнаментовані по краю вінець пальцьовими заціпами, нігтьовою насічкою та ін. Цей орнамент в Лісостеповому Правобережжі поширюється з V ст. до н. е.¹¹ Решта знахідок з поховань не сприяють вузькій хронологічній диференціації. До певної міри, на користь хронологічної розбіжності поховань з горщиками різного орнамен-

* В публікації Є. О. Петровської орієнтація могили № 7 (схід — захід) безумовно помилкова.

тування свідчить той факт, що разом вони не зустрінуті в жодному з відомих поховань.

Таким чином, на нашу думку, могили № 80, 126, 233, в яких виявлені горщики з наліпним валиком, належать до кінця VI—V ст. до н. е., натомість дати поховань № 135, 256, що мають в своєму комплексі горщики, оздоблені по краю пальцьовими заціпами, насічкою, можливо, мають бути визначені не раніше V ст. до н. е. Інші інвентарні могили, що не мають згаданого посуду (№ 25, 82, 7, 86, 103, 208, 160, 230) з подібною певністю датуватися не можуть.

Крім розглянутих вище інвентарних поховань, виконаних за обрядом інгумації та кремації, з визначеною культурно-хронологічною позицією, на могильнику виявлена група безінвентарних трупопокладень, які ми також схильні з більшою чи меншою впевненістю відносити до скіфського часу. У першу чергу йдеться про 5 могил з покладенням померлих випростано на спині, орієнтацією головою на північ чи в північному секторі, тобто з дотриманням стійкої ознаки, характерної для трупопокладень скіфського часу Пирогівського могильника. Це могили з північною орієнтацією похованих — № 47 (зруйноване), 229 (поховання дівчини 14—16 років^{*}) та № 264 (поховання підлітка^{**}), а також поховання № 158 (головою на північний схід) та 222 (чоловік 45—50 років^{***}, головою на північний захід). З 4 випадків у трьох (могили № 158, 229, 264) руки небіжчиків випростані вздовж тулуба. Кістки грудей та ніг похованого в могилі № 222 обпалені, що нагадує подібну деталь, відому в похованні № 126, належність якого до скіфського часу надійно обгрунтовується відповідним інвентарем. Цікавою рисою цього поховання є також зафіксована праворуч від черепа померлого в північно-західному кутку могили кругла ямка діаметром 0,15 м, мабуть, від надмогильного стовпа (рис. 4, 5). Форма і точні розміри могил не встановлені. Очевидно, це були звичайні ґрунтові ями, що знаходилися на глибині 0,4—0,5 м. Лише могила № 264 мала глибину 1,1 м. Наявність групи безінвентарних поховань скіфського часу не є особливістю цього могильника. Подібні поховання відомі й на інших ґрунтових могильниках Лісостепу скіфської доби, наприклад, у згадуваному вже могильнику поблизу с. Заломі¹².

Не виключено, що до цього ж кола пам'яток належать й інші 4 безінвентарні могили (№ 32, 35, 44, 300), в яких небіжчики лежали випростано на спині, але мали іншу орієнтацію: в трьох перших випадках головою на захід, а в могилі № 300 — на схід. Це звичайні ґрунтові ями глибиною 0,3—0,8 м, орієнтовані за лінією схід — захід. У двох випадках вдалося визначити стать і вік похованих: в могилі № 32 — чоловік 45—55 років, в могилі № 44 — дитина 7—5 років^{****}.

Свого часу перші три поховання були віднесені до зарубинецької культури за аналогією з Корчуватівським могильником, I ст. до н. е. — I ст. н. е., де відомі поодинокі трупопокладення з подібною орієнтацією (в двох випадках вони супроводжувалися фібулами)¹³. Є. В. Максимов вбачає в цих похованнях «залишки давнього етнічного субстрату в зарубинецькому середовищі»¹⁴, що є надто важливою тезою. Проте, можна припустити й інше, а саме — приналежність згаданих трупопокладень до скіфського, а точніше до пізньоскіфського часу, адже саме в цей період домінуючою орієнтацією в могилах Правобережного Лісостепу стає західна¹⁵. Важливою обставиною, що підтверджує нашу думку, є наявність в межах Пирогівського могильника добре атрибутованої групи поховань попереднього часу — кінець VI—V ст. до н. е. Звичайно відсутність інвентаря в розглянутих могилах залишає нашу версію на рівні гіпотези.

Отже, нині ми маємо в своєму розпорядженні достовірні дані про 18 поховань скіфського часу на Пирогівському могильнику (13 з них супроводжувалися інвентарем; 5 поховань — виконаних за обрядом інгумації,

* Визначення канд. мед. наук О. В. Филипчака.

** Антропологічне визначення С. І. Круц.

*** Визначення канд. мед. наук О. В. Филипчака.

**** Антропологічне визначення С. І. Круц.

безінвентарні). З числа інвентарних поховань 6 — інгумації, 7 — кремації. Враховуючи випадкові знахідки речей скіфського часу, головним чином, кераміки, в межах могильника (інвентар зруйнованих оранкою поховань), а також не досліджену ще ділянку (приблизно 1400 м²), логічно припустити, що кількість поховань скіфської доби була значно більшою. До того ж не виключена й приналежність до цього періоду безінвентарних трупопокладень № 25, 32, 44, 300. Очевидно, за кількістю поховань скіфської доби цей могильник був близький до відомого ґрунтового некрополя V—III ст. до н. е. поблизу с. Грищенці (понад 20 поховань)*. Разом з тим, за масштабами він виглядає досить скромно на тлі, наприклад, Світловодського ґрунтового могильника (понад 150 поховань)¹⁶.

На перший погляд, розташування поховань скіфського часу на Пирогові виглядає хаотично та безсистемно. Однак, при уважному вивченні плану могильника (рис. 1), можна говорити про деякі закономірності їх локалізації. У центральній та східній частинах могильника виділяються дві групи інвентарних поховань, що складають ряди, витягнуті з півночі на південь. До першого входить 4 поховання: 3 інгумації (№ 80, 82, 103), 1 кремація (№ 86). Відстань між могилами 18—20 м. Другий ряд складається з трьох поховань — двох інгумацій (№ 126, 208) та кремації (№ 160). Відстань між ними — 20—26 м. У південній частині обох рядів знаходяться найбільш ранні поховання — інгумації № 80, 126 кінця VI—V ст. до н. е. Функціонування могильника, очевидно, почалося з цієї ділянки. Заслуговує уваги те, що могили двох рядів (в усякому випадку 4 з них — (№ 208 та 103, 160 та 86) розташовані на одному рівні, що безперечно свідчить про елементи планування, а отже, і можливу наявність свого часу розпізнавальних знаків над могилами. Останнє підтверджується ямкою від стовпа, зафіксованою в могилі № 222. Третя група поховань «змішаного характеру» складається з 4 могил (№ 230, 233 — кремації, 222, 229 — безінвентарні інгумації) розташовані за 26—30 м на захід — південний захід від другого ряду. Могили № 222, 229, 230 розташовані компактно, на відстані 2—3 м, поховання № 233 відстоїть від них на 10 м на південь. Четверта група, що теж має «змішаний характер», складається з 5 поховань, 4 з яких утворюють виразний ряд з півночі на південь. Приналежність поховань № 25, 47 до скіфського часу сумніву не викликає, стосовно ж безінвентарних трупопокладень № 32, 35, 44, така приналежність вірогідна. Відстань між могилами 2—4 м. Всі згадані групи поховань знаходяться на приблизно однаковій відстані одна від одної — 20—30 м.

Підкреслимо, що поховання скіфського часу, сконцентровані у певних групах, не займають якоїсь визначеної ділянки могильника, а охоплюють всю площу, пізніше густо «заповнену» похованнями зарубинецької культури.

Пирогівський некрополь близький до більшості відомих ґрунтових могильників скіфського часу Правобережного Лісостепу невеликими розмірами та глибинами могильних ям, як правило, 0,4—1 м. Лише інколи на них зустрічаються глибші могили. Винятком є поховання Світловодського могильника глибиною до 2,5 м¹⁷, що, очевидно, пояснюється степовим впливом.

Могильник у Пирогові має ряд характерних особливостей, що виділяють його з кола аналогічних пам'яток.

1. Дані антропологічного вивчення решток кісток (статеві-віковий склад визначений у 11 з 18 випадків) свідчить про те, що більша частина похованих на могильнику — жінки (6), підлітки та діти (4). Лише в одному випадку можна достовірно говорити про чоловіче поховання.

В інших ґрунтових некрополях Лісостепу співвідношення чоловіків та жінок, дорослих та дітей — інше¹⁸.

2. Не має аналогій Пирогівський могильник і за кількістю трупоспалень: серед досліджених інвентарних поховань вони становлять майже 50%, або

* До числа неопублікованих матеріалів одного з поховань належить горщик, знайдений А. І. Кубишевим при шурфовці могильника у 1964 р. (рис. 3, 7). Шурф розташовувався на відстані 16 м на південний захід від поховання № 25, глибина — 0,4—0,5 м.

понад 33% від загальної кількості могил. Серед відомих ґрунтових могильників поховання за обрядом кремації поза могилою достовірно зафіксовані лише на могильнику поблизу с. Грищенці — 4 випадки, що становить близько 20% від загальної кількості поховань¹⁹.

3. Відмінною рисою обряду кремації на Пирогові є його варіантність, виражена в існуванні трьох основних типів: ямного (розміщення кальцинованих кісток на дні могили), урнового (кальциновані кістки — в посудині) та ямно-урнового. Натомість, у згаданому вже могильнику поблизу с. Грищенці наявний лише ямний тип поховань.

4. Обряд трупопокладення на Пирогівському могильнику є досить уніфікованим. Це стосується, в першу чергу, дотриманої північної орієнтації, а також обов'язкової присутності в речовому комплексі інвентарних поховань черпака та його досить регламентованого місцезнаходження відносно небіжчика.

Пирогівський могильник є поки що єдиним ґрунтовим некрополем скіфської доби з такою усталеною орієнтацією небіжчиків.

Так, на могильнику поблизу с. Заломі (VI—IV ст. до н. е.) переважає західна орієнтація, але вона не є єдиною. Аналогічна ситуація спостерігається у похованнях IV ст. до н. е. поблизу с. Богданівка. На могильнику поблизу с. Грищенці (V—III ст. до н. е.) небіжчики лежали головою на північ чи у північному секторі, хоча відома й інша орієнтація — на південний схід та ін. Поховані в Світловодському могильнику розташовані головою на захід або північний захід. Загалом у період, до якого належать інвентарні поховання Пирогова, на території Правобережного Лісостепу домінує західна орієнтація померлих²⁰.

Слід підкреслити, що черпаки, так добре представлені в могилах Пирогова, взагалі не характерні для поховальних комплексів VI—V ст. до н. е. Лісостепового Правобережжя і відомі в основному за матеріалами поселень²¹.

5. Досить показовою є повна відсутність в могилах м'ясної напутьної їжі. До певної міри вона відома в інших ґрунтових могильниках, хоча присутня не в усіх похованнях. Що ж стосується підкурганних могил другої половини VI—V ст. до н. е., то жертвна м'ясна їжа присутня майже в половині поховань, а у пізньоскіфський час вона стає обов'язковою приналежністю переважної більшості поховань²².

6. Бідність та невиразність поховального інвентаря вирізняє могили Пирогова серед ґрунтових некрополів. У речовому наборі могил повністю відсутні предмети озброєння скіфського типу, кінського убору, вироби «звірино» стилю, туалетні та культові приналежності, майже зовсім невідомі знаряддя праці та предмети античного імпорту (зрозуміло, що кам'яна терка та 2 пастові намистини картини не змінюють). Ймовірно, що відсутність окремих категорій речей в складі поховального інвентаря до певної міри може бути пов'язана із ставево-віковим складом похованих, хоча, зрозуміло, що цей фактор не пояснює згадане явище повністю.

Аналіз поховань Пирогівського могильника дає всі підстави стверджувати, що він був місцем поховання рядового (інвентарні могили) та бідного (безінвентарні поховання) аборигенного населення.

Наявність могил скіфського часу на території, пізніше зайнятій великим могильником зарубинецької культури, ставить цілком закономірне питання про співвідношення цих двох груп поховань.

Існують різні точки зору на проблему походження зарубинецької культури. Найбільш поширеною є теорія про інтеграційне формування зарубинецької культури з участю прийшлого середньоевропейського та місцевого населення. Деякі дослідники, щоправда, вважають, що зарубинецька культура була привнесена в готовому вигляді без участі місцевого населення, оскільки існує хронологічний розрив з попередніми пам'ятками Середньої Наддніпрянщини, відсутня схожість поховального обряду зарубинецької культури з обрядом скіфського часу²³.

Хоча серед «інтеграціоністів» і визнається участь обох компонентів, але немає єдиної думки щодо співвідношення внеску місцевого та прийшлого на-

селення у формування культури. Значне місце у вирішенні цієї проблеми відводиться вивченню поховального обряду зарубинецької культури, його особливостей, зіставленню його ознак з попередніми культурами (на Середній Наддніпрянщині — лісостеповими племенами скіфської доби), з латенськими культурами Східної Європи.

Деякі дослідники відзначають вагому роль місцевої культури пізньоскіфського часу у формуванні зарубинецької культури, що виявляється у схожості конструктивних особливостей жител, формах, орнаментатії та технології кухонного посуду, знаряддях праці та в збереженості деяких поховальних традицій²⁴.

Цікавим є той факт, що на Пирогівському могильнику жодна з «скіфських» могил не була поруйнована зарубинецькими похованнями, хоча в трьох випадках вони знаходилися поряд. Приклад, згадуваний у праці Є. О. Петровської про начебто перерізання ями поховання № 86 могилою № 92 зарубинецького часу²⁵, не відповідає дійсності. Враховуючи значну концентрацію зарубинецьких поховань, цей факт навряд чи є випадковим.

Особливою уваги заслуговує наявність у похованнях скіфського часу всіх трьох типів кремації, характерних для зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини взагалі, і для Пирогівського могильника зокрема, тобто ямної, урнної та ямно-урнної²⁶.

Розміри та форма могильних ям скіфського часу, що містять кремації, цілком відповідають зарубинецьким могилам. Щоправда при цьому вони мають різноманітнішу орієнтацію, ніж зарубинецькі, і орієнтовані за лінією північ — південь (№ 230), південний схід — північний захід (№ 256), розташування кальцинованих кісток та інвентаря не є усталеним, як в зарубинецьких похованнях. Подібні відмінності, однак, можуть бути явищем хронологічного характеру: згадаємо, що для трупопокладень також була характерна орієнтація за лінією північ — південь.

До того ж, у деяких похованнях скіфського часу (№ 7, 256), серед людських кальцинованих кісток були кальциновані кістки тварин, що є характерною рисою зарубинецьких поховань Пирогівського могильника, оскільки такі поховання становлять більшість²⁷.

За основною ознакою — обрядом кремації на стороні, в усіх його різновидах обидві групи настільки близькі, що можна говорити про певну їх спорідненість.

На перший погляд цьому деякою мірою суперечить хронологічний розрив між похованнями скіфського часу (пізні інвентарні поховання V ст. до н. е.) та найбільш ранніми зарубинецькими (поч. II ст. до н. е.). Проте, якщо врахувати, що група безінвентарних трупопокладень, орієнтованих головою на захід, могла належати до IV—III ст. до н. е., а до числа зарубинецьких трупопокладень, що містили лише кераміку — скіфоїдний посуд — (миски, горщики, оздоблені пальцевими вдавленнями), могли входити окремі поховання IV—III ст. до н. е., то згадуваний хронологічний розрив не видається таким нездоланим. Поховання № 256, де посуд скіфського типу поєднується з типовим зарубинецьким обрядом, взагалі ставить під сумнів його існування. Це узгоджується і з думками деяких дослідників щодо «доживання частини місцевого населення ... до кінця III — початку II ст. до н. е.»²⁸. Підтвердженням цього можуть бути матеріали з розкопок С. Мазаракі поблизу с. Вовківці на Полтавщині наприкінці XIX ст., де в пізньоскіфському кургані виявлено «шар перепаленої червоної землі завдовжки 3 аршини, завширшки 4 аршини. Майже в центрі кургану лежала купа золи з перепаленими людськими кістками», а також 2 бронзові вісімкоподібні фібули середньолатенської схеми кінця III — рубежу III—II ст. до н. е., кілька розплавлених скляних намистин, спіральний золотий перстень, 2 миски, невеличкий горщик з скляними намистинами, бронзове дзеркало²⁹. Такі вісімкоподібні фібули відомі на зарубинецьких могильниках (Воронино, Пирогів), що є фактом досить виразним. Як вже зазначалося, обряд поховання в ґрунтових могильниках на території Лісостепу, в тому числі і Наддніпрянщини, існував протягом всієї скіфської доби. Він навіть не був якоюсь особливістю цього періоду, адже відомий, виходячи з матеріалів ґрунтового некрополя поблизу с. Заломи³⁰,

принаймні з білогородівсько-чорноліського часу, тобто є безперечно автохтонним обрядом.

Стосовно поховального звичаю кремації померлих на стороні з розміщенням кальцинованих кісток у могильній ямі чи у посудині-урні, то він належить до числа місцевих поховальних обрядів, відомих на цій території з епохи міді-бронзи³¹. У скифський період, крім ґрунтового Пирогівського могильника та могильника поблизу с. Грищенці, кремація у вигляді розміщення кальцинованих кісток на дні могили або в урні досить добре відома в цілому ряді підкурганних поховань³².

Таким чином, основний поховальний обряд носіїв зарубинецької культури на Середній Наддніпрянщині — кремація поза могилою, на нашу думку, значною мірою пов'язаний з поховальним ритуалом попереднього часу, що в свою чергу передбачає більшу, ніж вважалось раніше, роль місцевого етнокультурного компоненту у формуванні зарубинецької культури.

Примітки

¹ Скорый С. А. О погребальных памятниках автохтонного населения Днепровского Лесостепного Правобережья в скифское время // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э.— первой половине I тыс. н. э. на Юго-Западе СССР и в сопредельных регионах. Тез. выст. на III сессии школы-семинара. — Кишинев, 1991. — С. 94—97.

² Петровська Є. О. Ранньоскифські пам'ятки на лівденній околиці Києва // Археологія. — 1970. — Т. XXIV. — С. 138—145.

³ Петренко В. Г. Могильник скифского времени у с. Грищенцы // МИА. — 1962. — № 113. — С. 142—151.

⁴ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989. — С. 164, 254, 325.

⁵ Бокий Н. М. Позднескифский бескурганый могильник у г. Светловодска // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тез. докл. XVIII конф. Института археологии АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 101; Бокий Н. М. Ґрунтовой могильник у с. Заломы // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — Ч. II. — С. 22—24.

⁶ Петровська Є. О. Вказ. праця. — С. 114.

⁷ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982. — С. 63, 66.

⁸ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 277; Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч. — С. 41, 139, 178, 256.

⁹ Покровська Є. Ф. Хотівське городище // АП. — 1952. — IV. — С. 17, табл. 11, 4, 9, 4; Петровська Є. О. Вказ. праця. — С. 135, рис. 6, 3, 6; 9, 2—4.

¹⁰ Петровська Є. О. Вказана праця.

¹¹ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — Д1. — 4. — М., 1967. — С. 23.

¹² Бокий Н. М. Ґрунтовой могильник у с. Заломы... — С. 23.

¹³ Кубышев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА. — 1968. — № 160. — С. 26; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже новой эры. — К., 1972. — С. 174.

¹⁴ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье... — С. 103, 104.

¹⁵ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч. — С. 47, 137.

¹⁶ Бокий Н. М. Ґрунтовой могильник у с. Заломы... — С. 24.

¹⁷ Бокий Н. М. Позднескифский бескурганый могильник у г. Светловодска... — С. 101.

¹⁸ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч. — С. 49.

¹⁹ Петренко В. Г. Могильник скифского времени... — С. 148—151.

²⁰ Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч. — С. 39.

²¹ Там же. — С. 85.

²² Там же. — С. 40—48.

²³ Еременко В. Е. Процесс латинизации археологических общностей позднего предримского времени Восточной Европы и сложение зарубинецкой культуры. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1990. — С. 8.

²⁴ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье... — К., 1972. — С. 101—104, 116—129.

²⁵ Петровська Є. О. Вказ. праця. — С. 143.

²⁶ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— С. 100; Кубышев А. И.; Скиба Л. Е. Пироговський могильник // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 85—88; Скиба Л. Е. Охоронні дослідження Пироговського могильника // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.— К., 1991.— С. 17, 18.

²⁷ Скиба Л. Е. Новые данные о погребальном обряде племен зарубинецкой культуры // Комплексные методы исследования археологических источников.— М., 1989.— С. 21, 22.

²⁸ Каспарова К. В. К вопросу о происхождении и этнической принадлежности зарубинецкой культуры // Тез. II Гомельской науч. конф.— Гомель, 1991.— С. 25.

²⁹ Ханенко Б. Н. и В. Н. Древности Приднепровья.— К., 1900.— Вып. III.— С. 8, 9.— Табл. XIII.— Р. 355, 356.

³⁰ Божий Н. М. Грунтовой могильник у с. Заломы...— С. 24.

³¹ Скорый С. А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя).— К., 1990.— С. 29.

³² Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч.— С. 34, 39, 47.

А. И. Кубышев, Л. Е. Скиба, С. А. Скорый

ПОГРЕБЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ПИРОГОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Публикация группы захоронений скифского времени, обнаруженных в 1968—72, 1989—91 гг. при исследовании Пироговского могильника зарубинецкой культуры, в немалой степени меняет представление, сложившееся в скифоведении о Пирогове, как грунтовой некрополе с весьма незначительным числом захоронений.

Рассмотрение планиграфии могильника свидетельствует о наличии элементов планировки (расположение захоронений скифского времени порядно), практически не известных до этого в грунтовых некрополях скифской поры.

Анализ погребального ритуала и вещевого комплекса захоронений позволил выделить обрядовые черты, свойственные лишь для этого самого северного грунтового могильника Лесостепи скифского периода (строго выдержанная ориентация умерших головой на север, обязательное наличие в составе инвентаря черпака и определенное положение его относительно погребенного) и интерпретировать его как место захоронения рядового и беднейшего автохтонного населения.

Выделяются группы ранних (конец VI в. до н. э.) и более поздних (V в. до н. э.) погребений.

Ставится вопрос о связи захоронений скифской поры с зарубинецкими погребениями могильника.

А. И. Kubyshev, L. E. Skiba, S. A. Skory

BURIAL PLACES OF THE SCYTHIAN AGE FROM THE PIROGOVO SEPULCHRE

Publication is about a group of burial places of the Scythian age excavated in 1968—1972 and 1989—1991 in the Pirogovo sepulchre of Zarubintsy culture; it changes greatly the view which existed in science of the Scythians as to Pirogovo as the subground necropolis with a rather scanty number of graves.

Planigraphy of the cemetery shows elements of the lay-out (arrangement of the Scythian-age graves is line-by-line) practically unknown before that in subground necropolises of the Scythian age.

An analysis of the burial ceremony and assemblage of things from the burial places has permitted identifying ceremonial attributes peculiar only for that cemetery, the most northern subground burial place in the Forest-Steppe of the Scythian age (strictly taken northern orientation of dead persons' heads, obligatory presence of a scoop in the stocks with its definite position relative to the buried) and interpreting that cemetery as a burial place of the rank and poorest autochthonous people. Groups of early (late 6th cent. B. C.) and later (5th cent. B. C.) graves are identified. A problem on the relation of the burial places of Scythian-age with Zarubintsy graves of the cemetery is advanced.

Одержано 23.03.92.